

Gavour Qalasi a Temporary Surrounded and Enclosed Camp-Site in Kura-Araxes Culture in Chaldoran, Northwest Iran

Afrasiab Garavand¹, Akbar Abedi², Ghader Ebrahimi³, Fatemeh Malekpour⁴

¹ PhD in Prehistoric Archaeology, Mohaghegh Ardabili University, Iran. Corresponding author: garavand.afra@gmail.com

² Associate Professor, Department of Archaeology and Archaeometry, Tabriz Islamic Art University, Iran.

³ PhD in Prehistoric Archaeology, Mohaghegh Ardabili University, Iran.

⁴ MA in Archaeology, Cultural Heritage, Tourism, and Handicrafts, Khoy, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 20 June 2022

Revised 6 August 2022

Accepted 21 August 2022

Published 22 September 2022

Keywords:

Northwest Iran

Chaldoran

Gavour Qaleh

Kura-Araxes

Pottery

ABSTRACT

Between the mid-fourth and mid-third millennium BC, a prominent culture emerged across the Caucasus, Northwestern Iran, and East Anatolia. This culture, referred to as Yanik, Early Transcaucasian, or Kura-Araxes culture, flourished for approximately a millennium. Its influence extended from Northwest Iran, Central Zagros, and Central Iran to Northern Iran and reached as far as Palestine. During this era, the northwestern region of Iran experienced notable developments, including an expansion in the scale of archaeological sites, a swift transformation in pottery traditions, and a significant rise in the number of inhabited areas. Concurrently, with the advent of the Kura-Araxes culture in the northwestern regions of Iran, the Chaldoran area also experienced the influence of the Kura-Araxes culture. Gavour Qalehsi stands as a significant enclosed temporary camp site situated within the highlands of Chaldoran, showcasing evidence of the Kura-Araxes culture. Discovered 23 kilometers northwest of Chaldoran City, this site was identified and explored during the summer of 2016 to examine the ancient landmarks within the vicinity of Chaldoran City. The findings of the archaeological survey suggest that this particular site emerged as a single-period settlement during the late fourth and early third millennium BC, displaying compelling indicators, such as stone architectural remnants and black-gray burnished pottery, characteristic of the Kura-Araxes cultural epoch. The pottery unearthed at this site bears striking resemblances and close similarities to the pottery found at Yanik Tepe, Kohne Shahar (Ravaz) in Chaldoran, Tepe Baruj Marand, the Doozdaghi Khoy site, as well as Kul Tepe II in the Azerbaijan Republic. This research delves into the pottery collection gathered from the site, along with various other facets, addressing the significance and role of Gavour within its immediate vicinity as well as its broader connections with neighboring sites both within and beyond the borders of Iran.

Citation: Garavand, A., Abedi, A., Ebrahimi, G., & Malekpour, F. (2022). Gavour Qalasi a Temporary Surrounded and Enclosed Camp-Site in Kura-Araxes Culture in Chaldoran, Northwest Iran. *Payām-e Bāstānshenās*, 14(26), 97-114. (In Persian)

<https://doi.org/10.30495/peb.2022.699731>

© 2022 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

Towards the conclusion of the Chalcolithic period, a notable advancement emerged within the southern territories encompassing Araxes, central Zagros, Caucasus (situated between the Kura and Araxes rivers), and eastern Anatolia. This notable evolution pertains to the establishment and subsequent expansion of the cultural phenomenon recognized as the "Kura-Araxes" culture. In Iranian archaeological documentation, this cultural entity is termed the "Yanik Culture" (Talaie, 1995: 6-9; Burney, 1969). Western scholarly references identify it as the "Early Transcaucasian Culture" (Burney & Lang, 1971: 44). In the context of Armenian archaeological discussions, it is recognized as the "Shengavit" (Baiburtyan, 1938), while in Anatolian archaeological discourse, it is referred to as the "Karaz culture" (Kosay & Turfan, 1959). Within the Levantine archaeological framework, it is acknowledged as the "Khairbat Karak" (Amiran, 1965). Finally, it garners broader recognition under the appellation of the Kura-Araxes culture (Kuftin, 1941). Among these designations, the term "Kura-Araxes", previously favored by numerous former Soviet archaeologists, has gained increased traction among contemporary proponents and has been embraced within Western archaeological sources (Alizadeh & Azarnoush, 2003: 11). Diverse hypotheses exist regarding the genesis of this culture, with various geographic areas posited as potential homelands of the Kura-Araxes culture (Seyidov, 2000: 84). However, it is likely that its principal origins trace back to the fertile valleys situated within the middle Araxes River valleys

(Burney, 1977: 121). During this era, settlements spanned across an extensive topographical expanse, with the majority of Chalcolithic period sites exhibiting strata associated with the Kura-Araxes culture (Burney & Lang, 1972: 203).

Discussion

The city of Chaldoran, characterized by a mountainous climate featuring snowy winters and mild, cool summers, offers favorable conditions conducive to the establishment of extensive high-quality pastures. Additionally, it provides suitable plains for agricultural pursuits and animal husbandry, serving as a dwelling place for nomadic herders and seasonal farmers. These conditions have fostered an environment conducive to both permanent settlements and temporary migratory patterns across various historical periods. The city's strategic positioning along a significant communication route linking the South Caucasus region, Eastern Anatolia, and the Urmia Lake basin underscores the pivotal role of this region in facilitating cultural exchange among diverse cultural spheres in antiquity. Analysis and examination of the pottery found at Gavour Qalesi (Fig. 1) indicate the establishment of this area during the early third millennium BC and its connections with both northern and southern areas bordering the Aras River. The initial phase of the Early Bronze Age within the Caucasus, Transcaucasia, the northern segment of the Lake Urmia basin, and eastern Anatolia is identified as the Kura-Araxes culture (Alizadeh & Azarnoush, 2013: 20).

Figure 1: The location of Gavour Qalesi.

The transition from the late fourth millennium to the early third millennium BC marks a pivotal and profoundly impactful period, not solely within the annals of Iran's history but also across the broader spectrum of Near Eastern history. This epoch aligns with significant occurrences, signifying the onset of novel concerns within societies, such as the advent of specialization, extensive economic production, and cross-regional trade activities (Batiuk & Rothman, 2007: 8). Furthermore, this era corresponds to the inception of writing as documented by Chaychi Amirkhiz (2010: 64). During the commencement of the third millennium BC, numerous regions across Iran underwent a phase characterized by widespread socio-cultural transformations, often construed as indicative of the onset of the Early Bronze Age. Predominantly discerned through archaeological evidence, pivotal changes during this period encompass technological advancements, alterations in demographic compositions, the establishment of trans-regional trade networks, and the emergence of initial governmental societies (Motarjem & Niknami, 2011: 34). At the onset of this epoch, various areas across the Middle East, encompassing the western territories of Iran, the Caucasus, Anatolia, the Levant, and the northern expanses of the Middle East, exhibit striking parallels. Over the past three decades, extensive archaeological excavations and inquiries conducted in the northwest and central sectors of Iran have notably extended the reach of this culture towards the eastern domains. Particularly, the Urmia region,

coupled with the Araxes basin and the Kura River at the core of this phenomenon, have assumed significant placement (Chaychi Amirkhiz, 2013: 64). The Early Bronze Age in northwestern Iran is integral to a broader cultural milieu recognized as the Kura-Araxes (Rezaloo & Zabanband, 2015: 17) or termed the Yanik culture (Burney & Lang, 1971: 44).

Meanwhile, Gavour Qalesi stands as a single-period site, wherein the surface survey and cultural artifacts suggest its establishment during the late fourth and early third millennium BC. The formation of this site has been predominantly influenced by crucial factors such as the expanse of arable and fertile land, precipitation levels, optimal elevation, accessibility via roads, availability of fuel sources, abundant permanent water reservoirs, as well as the presence of suitable and easily accessible pastures and surrounding vegetation. This ancient site holds significant potential owing to the favorable conditions for economic activities centered on agriculture, animal husbandry, trade, and cultural interchange, evidenced notably by the importation of obsidian stone from neighboring regions. The pottery discovered at this site exhibits the highest degree of resemblance and close affinities to the pottery unearthed at Yanik Tepe, Kohneh Shahar (Ravaz) Chaldaran, Baruj Marand, Doozdaghi Khoy, and Kul Tepe II in Azerbaijan. The research conducted entails the study of pottery obtained during the archaeological survey conducted at Gavour Qalesi (Fig. 2).

Figure 2: Surface cultural materials of Gavour Qalesi.

Conclusion

All pottery unearthed at Tepe Gavour Qalasi aligns with the characteristics of the Kura-Araxes culture. A distinctive trait of the pottery discovered at this site involves its composition of gray, dark gray, and occasionally a minor proportion of orange hues, crafted by hand utilizing mineral chamotte inclusions, boasting a burnished and polished surface. These vessels typically feature decorations in the form of incised engravings, portraying geometric patterns such as wavy, vertical, and horizontal lines, spirals, and indented or fingertip impressions. Notably, the pottery discovered at Gavour Qalasi bears the closest resemblance to the pottery found at Kohneh Shahar Chaldoran (located northwest of Lake Urmia), Tepe Baruj Marand (situated northeast of Lake Urmia), and Yanik Tepe (positioned east of Lake Urmia), evident in both vessel shapes and decorative elements. The presence of characteristic pottery traits, combined with the singular temporal phase observed at Tepe Gavour Qalasi, signifies a significant link to the Kura-Araxes II period. Consequently, the investigation of this site holds paramount importance as one of the pivotal sites associated with the Kura-Araxes culture. Such scrutiny offers valuable insights into comprehending the origins and expansion of this cultural phenomenon.

References

- Alizadeh, K., Eghbal, H., & Samei, S. (2015). Approaches to social complexity in Kura-Araxes culture: a view from Köhne Shahar (Ravaz) in Chaldran, Iranian Azerbaijan. *Paléorient*, 37-54.
- Amiran, R. (1965). Yanik Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware. *Anatolian Studies*, 15, 165-167.
- Baiburtyan, E. A. (1938). Kultovy Ochang Iz Raskopok Shengavits Kogo Poseleniya 1936-1937 (Cultural Hearths from the Excavation of the Shengavit Settlement in 1936- 1937). *Vestnik Dreneilstorii*, 4, 255-259.
- Batuik, S., & Rothman, M. S. (2007). Early Transcaucasian cultures and their neighbors: unraveling migration, trade, and assimilation. *Expedition: The magazine of the University of Pennsylvania*, 49(1), 7-17.
- Burney, C.A. (1961). Excavation at Yanik tape Northwest Iran. *Iraq*, 23(2), 138- 153.
- Burney, C. A. (1961). Excavation at Yanik tape, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report. *Iraq*, 24, 134-152.
- Burney, C. A. (1973). Excavation at Haftavan tepe, 1971: Third Preliminary Report. *Iraq*, 11, 153-172.
- Burney, C. A. (1977). *From Village to Empire*. Phaidon.
- Burney, C. A. & Lang, D. (1971). *The peoples of the Hills*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Brown, B.T. (1951). *Excavation in Azerbaijan, 1948*. London.
- Chāychi Amirkhiz, A. (2011). Archaeological Analysis of Early Bronze Age Distributions in Northwest of Iran. *Journal of Archaeological Studies*, 3(1), 66-80 (in Persian).
- Henrickson, R. C. (1991). The Bronze Age in Northwest, Western, and Southwestern Persia. In E. Yarshater (ed.), *Encyclopedia Iranica*, vol. V. New York, pp. 288-294.
- Ismailov, G. S. (1986). Uzun Tepe. In J. B. Guliev (ed.), *Azerbaijan Sovet, Ensiklopediyensi*, Vol, IX, Baku, P. 427.
- Kosay, H. Z., & Turfan, K. (1959). Erzurum Karaskazisi Rapora, *Belleten*, 3(91), 349-413.
- Kuftin, B. A. (1941). *Archaeological Excavation at Triale*, Vol. 1. Tbilisi.
- Mason, R. B., & Cooper, L. (1999). Gory Tepe Trography and Early Caucasian at Godin Tepe. *Iran*, 37, 25-37.
- Rezaloo, R., & Zabanband, N. (2015). Yanik or Kura-Araxes Culture; Re-emphasizing the Kura-Araxes Culture Term Based on Pottery Statistic Analysis. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 5(8), 7-20 (in Persian).
- Seyidov, A. G. (2000). *Nakhichevanin Lik Tuny Dovre Abideleri vc Onlaran Doverleshdirilmesi*. Baku, Bilik.

پیام باستان‌شناس

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دوره ۱۴، شماره ۲۶، بهار و تابستان ۱۴۰۱

تیپه گاوور قلعه‌سی، استقرار گاهی از فرهنگ کورا-ارس در چالدران، شمال غرب ایران

افراسیاب گراوند^۱، اکبر عابدی^۲، قادر ابراهیمی^۳، فاطمه ملک پور^۴

DOI: 10.30495/peb.2022.699731

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۳۰

چکیده

در اواخر هزاره چهارم ق.م، فرهنگی در قفقاز، شمال غرب ایران و شرق آناتولی شکل می‌گیرد که دامنه گسترش و نفوذ آن تا زاگرس مرکزی، مرکز و شمال ایران و حتی فلسطین امروزی گسترش پیدا می‌کند که به فرهنگ یانیق، ماورای قفقاز و یا فرهنگ کورا-ارس معروف است. در این دوره، شمال غرب ایران، شاهد افزایش وسعت محوطه‌ها، تغییر ناگهانی سفال و نیز افزایش بی‌سابقه‌ای در تعداد محوطه‌های استقرار است که نشان از نفوذ یک سنت فرهنگی جدید دارد. سنت سفال‌های نخودی منقوش دوره پیشین (مس و سنگ) تقریباً منسوخ شده و سفال‌های خاکستری سیاه داغ‌دار با نقوش کنده، جایگزین این سفال‌ها می‌شوند. هم‌زمان با نفوذ فرهنگ کورا-ارس به شمال غرب ایران، منطقه چالدران نیز تحت تاثیر این فرهنگ قرار می‌گیرد. تیپه گاوور قلعه‌سی، استقرار گاهی در دشت میان کوهی چالدران است که دارای شواهدی از فرهنگ کورا-ارس است. این محل که در فاصله ۲۳ کیلومتری شمال غرب شهر چالدران واقع شده، در راستای بازدید از آثار شهرستان مورد شناسایی و بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از بررسی باستان‌شناختی، حاکی از این است که این محل، محوطه‌ای تک استقرار است که در اواخر هزاره چهارم و اوائل هزاره سوم ق.م شکل گرفته و دارای آثار و شواهدی (معماری سنگی و سفال‌های خاکستری) از این دوره فرهنگی است. سفال‌های این محوطه، بیشترین تشابهات را با سفال‌های یانیق تپه، محوطه کهنه‌شهر (روَض) چالدران، تیپه باروج مرند، محوطه دوزداغی خوی و تپه‌های وزون و کول تپه II جمهوری آذربایجان دارند. در این پژوهش، سفال‌های گردآوری شده در بررسی باستان‌شناسی تیپه گاوور قلعه‌سی، مطالعه و مورد تحلیل باستان‌شناختی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: شمال غرب ایران، چالدران، گاوور قلعه‌سی، مفرغ قدیم (کورا-ارس)، سفال.

* **استاد:** گراوند، افراسیاب، عابدی، اکبر، ابراهیمی، قادر، ملک پور، فاطمه (۱۴۰۱). تیپه گاوور قلعه‌سی، استقرار گاهی از فرهنگ کورا-ارس در چالدران، شمال غرب ایران. *پیام باستان‌شناس*، ۱۴(۲۶)، ۹۷-۱۱۴.

^۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل؛ رئیس میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی شهرستان سلماس. نویسنده مسئول: garavand.afra@gmail.com

^۲ استادیار گروه باستان‌شناسی و باستان‌سنجی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز.

^۳ دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.

^۴ کارشناس ارشد باستان‌شناسی میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی، ارومیه.

مقدمه

در اواخر دوره مس و سنگ تحول جدیدی در بخش اعظم غرب آسیا (Abay, 2005; Batiuk and Rothman, 2007) و در ایران در تمامی قسمت‌های جنوبی دره رود ارس (Abedi et al., 2014; Maziar, 2010) و زاگرس مرکزی (Young, 2004; Mohammadifar et al., 2009؛ سجادی و سامانی، ۱۳۷۸) تا بخش‌هایی از مرکز فلات ایران (Alibaigi and Khosravi, 2009؛ فاضلی نشلی و آجورلو، ۱۳۸۳) رخ می‌دهد. این رویداد و تغییر در تمامی الگوهای زیستی و خصایص معیشتی ساکنان این مناطق، تحت تأثیر فرهنگ مردمان مهاجر و تازه واردی است که به زعم اکثر محققین و دانشمندان منطقه بین رود کُر (کور در ترکی آذربایجانی) و ارس، سرزمین اصلی و مادری این فرهنگ صورت پذیرفته است. پهنا و غنای فرهنگی این دوره فرهنگی، تقریباً بیشتر قسمت‌های منطقه شمالی غرب آسیا را در بر می‌گیرد و امروزه، این فرهنگ در کشورهای مختلف منطقه با نام‌های مختلف مورد مطالعه قرار می‌گیرد. چنانچه در منابع باستان‌شناسی ایران، این فرهنگ با نام «فرهنگ یانیق - یانیک» (طلایی، ۱۳۷۴: ۹-۶؛ Burney, 1969) در ماورای قفقاز قدیم» (Burney and Lang, 1971: 44)، در ارمنستان با «فرهنگ سنگاویت» (Baiburtyan, 1938)، در آناتولی با «فرهنگ کاراز» (Kosay and Turfan, 1959)، در لوانت با «فرهنگ خیربت کراک» (Amiran, 1965) و فرهنگ کورا-ارس (Kuftin, 1941) شناخته شده است. از این میان، نام کورا-ارس که بیشتر باستان‌شناسان شوروی سابق به کار می‌بردند، امروزه، موافقان بیشتری یافته و در منابع باستان‌شناسی غرب نیز پذیرفته شده است (علیزاده و آذرنوش، ۱۳۸۲: ۱۱؛ علیزاده ۱۳۸۹). نظریات مختلفی درباره منشأ این فرهنگ وجود دارد و مناطق مختلفی را به عنوان سرزمین منشأ فرهنگ کورا-ارس مطرح کرده‌اند (Seyidov, 2000: 84). اما یکی از

محتمل‌ترین خاستگاه‌های اولیه این فرهنگ را می‌توان دره‌های حاصلخیز میانی رود ارس پیشنهاد داد (Burney, 1977: 121). در این دوره، زیستگاه‌ها در یک محدوده وسیع توپوگرافیکی پراکنده اند و بیشتر محوطه‌های دوره مس و سنگ در ادامه این دوره، مسکون می‌گردند (Burney and Lang, 1972: 203).

آغاز شهرنشینی و یا به عبارت دیگر، اواخر هزاره چهارم و اوائل هزاره سوم ق.م. در مطالعات باستان‌شناسی و انسان‌شناسی یکی از مهمترین هزاره‌های تأثیرگذار، نه تنها در تاریخ ایران، بلکه در تاریخ غرب آسیا است.

این دوران، مقارن با رویدادهای بزرگی است که در آن جوامع وارد مسائل جدیدی مانند تخصص‌گرایی، تولیدات اقتصادی در مقیاس بزرگ و تجارت فرامنطقه‌ای می‌شوند (Batiuk and Rothman, 2007: 8) دوران مذکور نیز مقارن با تشکیل اولین دولت شهرها، آغاز شهرنشینی و گسترش خط و کتابت است (چایچی امیرخیز، ۱۳۹۰: ۶۴). این دوران (آغاز هزاره سوم ق.م) برای اغلب مناطق ایران، نشان از روند تغییرات گسترده فرهنگی-اجتماعی است که اغلب، آن را از نشانه‌های شروع دوره مفرغ اولیه به حساب می‌آورند. از اهم این تغییرات بر مبنای شواهد و مدارک باستان‌شناسی، می‌توان به تغییرات تکنولوژیکی، بافت جمعیتی، ارتباطات تجاری فرامنطقه‌ای و شکل‌گیری نخستین جوامع مبتنی بر حکومت اشاره نمود (مترجم و نیکنامی، ۱۳۹۰: ۳۴). در ابتدای این دوران، در بسیاری از مناطق غرب آسیا شامل قسمت غربی ایران، قفقاز، آناتولی، لوانت و شمال میان رودان همانندی‌های شگفت‌آوری از خود نشان می‌دهند. در طی سه دهه اخیر، کاوش‌ها و بررسی‌های متعدد باستان‌شناختی در شمال غرب و مناطق مرکزی ایران صورت گرفته که دامنه نفوذ این فرهنگ را به طرف شرق، گسترش چشمگیری داده و منطقه ارومیه را به همراه حوضه ارس و رودخانه کورا در قلب این فرهنگ قرار داده است (چایچی امیرخیز،

منطقه، چنانچه شایسته و بایسته آن است، هنوز مورد مطالعات باستان‌شناختی قرار نگرفته است. پیشینه مطالعات این منطقه را، باستان‌شناسان آلمانی به سرپرستی ولفرام کلایس رقم زدند و تا به امروز نیز نتایج تحقیقات آن‌ها تنها اطلاعات پایه‌ای است که از باستان‌شناسی این منطقه در دسترس است. کلایس، نخستین بررسی‌های خود را در این منطقه از سال ۱۹۶۹ آغاز کرد. این مطالعات که وی به عنوان متخصص باستان‌شناسی بنا شروع کرده بود بیشتر با محوریت مطالعه و مستندنگاری قلاع ساخته شده و پیشینه تاریخی این استقرارگاه‌ها را در این منطقه شروع کرد که تا سال ۱۹۷۸ ادامه یافت. در مجموع این مطالعات، بیش از هزار مکان باستانی اعم از قلاع و محوطه‌های باستان‌شناختی، در این منطقه شناسایی و معرفی گردید (Kroll, 2004: 45). اولین مطالعات جدی در این منطقه، کاوش‌های باستان‌شناختی قلعه بسطام است. کاوش در این محوطه به سرپرستی ولفرام کلایس بود که با مشارکت هیئت‌های باستان‌شناختی از امریکا و کانادا انجام یافت (Kleiss, 1979; 1988). دامنه مطالعات این کاوش از دوره مفرغ جدید تا دوره اورارتوییان در این منطقه بود. پس از کاوش هیئت آلمانی، دامنه کاوش‌ها در این محوطه، توسط هیئت ایرانی به سرپرستی حمید خطیب شهیدی ادامه یافت (خطیب شهیدی ۱۳۸۳). اما پس از یک دوره ای طولانی، شروع مجدد مطالعات در این محوطه با شروع کاوش‌های محوطه کهنه شهر چالدران ادامه یافت (Alizadeh et. al., 2015). این دژ-شهر دوره مفرغ قدیم، قبلاً توسط کلایس بررسی و تحت نام روض منتشر شده بود (Kleiss and Kroll, 1979). کاوش در این محوطه به سرپرستی علیزاده از دانشگاه‌هاوارد انجام یافت که این کاوش‌ها منجر به شناسایی آثاری از آغاز شهرنشینی و شکل‌گیری جوامع پیچیده در این منطقه گردید (Alizadeh, 2016).

کاوش‌های اخیر که در محوطه کول تپه گرگر صورت پذیرفته است، شواهد متقنی از فازهای اولیه و شکل‌گیری فرهنگ کورا-ارس را آشکار ساخته است که دامنه منطقه منشأ فرهنگ کورا-ارس را تا بخش‌های شمالی حوضه دریاچه ارومیه (جلفا، خوی، مرند و شبستر) پیشنهاد می‌دهد و مطمئناً بر اساس این یافته‌های جدید منطقه منشأ این فرهنگ می‌بایست مورد بازنگری قرار گیرد و تصور حضور فرهنگ کورا-ارس در فاز دوم و توسعه‌ای خود در شمال غرب ایران با چالش‌های اساسی روبرو خواهد بود (عابدی، ۱۳۹۳؛ عابدی، ۱۳۹۵؛ Abedi, 2016 et al., 2014). یکی از موارد مهم در مطالعات فرهنگ کورا-ارس در ایران شکل‌گیری قلاع و سکونتگاه‌هایی است که درون قلعه‌ها شکل گرفته‌اند و از این منظر که چنین تجربه‌ای برای اولین بار در این نقطه از آسیای غربی مورد شناسایی و پژوهش قرار می‌گیرد از اهمیت بسزایی برخوردار است، چرا که، در کل قلمرو شناسایی شده فرهنگ کورا-ارس کمتر محوطه‌هایی از این فرهنگ شناسایی شده‌اند که ماهیت ساختار دفاعی و قلعه‌گونه داشته باشند.

در این میان، محوطه گاوور قلعه‌سی، قلعه‌ای تک دوره‌ای است که آثار و بقایای فرهنگی سطح آن، بیانگر شکل‌گیری این محوطه در اواخر هزاره چهارم و اوائل هزاره سوم ق.م. و به احتمال زیاد در فاز دوم فرهنگ کورا-ارس (کورا-ارس II) دارد. در این نوشتار سعی در معرفی آثار سطحی و موجود این محوطه و قلعه باستانی (!؟) و تحلیل این مواد از دوره مفرغ قدیم و جایگاه قرارگیری آن در بافت این فرهنگ در شمال غرب ایران پراخته خواهد شد.

پیشینه مطالعات باستان‌شناختی در منطقه چالدران و مناطق همجوار

با وجود نزدیک به یک سده از آغاز مطالعات باستان‌شناختی در لبه غربی آذربایجان ایران، نیمه شمالی این

بوم‌شناسی شهرستان چالدران

شهرستان چالدران، در گستره ای به پهنای ۱۹۷۴ کیلومتر مربع، در موقعیت جغرافیایی بین ۴۴ درجه و ۲۲ دقیقه تا ۴۴ درجه و ۴۷ دقیقه طول شرقی و ۳۸ درجه و ۴۸ دقیقه تا ۳۹ درجه و ۲۴ دقیقه عرض شمالی، در شمال غربی استان آذربایجان غربی واقع شده است. این شهرستان، از شمال و شمال غرب به شهرستان ماکو، از غرب به کشور ترکیه، از جنوب و جنوب شرق به شهرستان خوی و از شرق به شهرستان‌های شوط و قره ضیاءالدین محدود و از نظر تقسیمات سیاسی این شهرستان، دارای دو بخش مرکزی و دشتک و ۵ دهستان (چالدران شمالی و جنوبی، به به جیک و آواجیق شمالی و جنوبی) است (نقشه ۱). نام سابق شهرستان از دو واژه ترکی و عربی «قره عینی»^۱ تشکیل شده بود که بعدها به سیه چشمه تغییر یافت. اما پس از انقلاب اسلامی به لحاظ واقعه جنگ بین ایران و عثمانی در دوم رجب ۹۲۰ ه.ق، به دلیل اهمیت جنگ به «چالدران» تغییر یافت (گراوند و عبدالله‌پور، ۱۳۹۵).

در این شهرستان، دو گروه قومی کرد و ترک سکونت دارند. کردها به گویش کردی و ترک‌ها به زبان و گویش ترکی آذربایجانی محاوره می‌نمایند. اکثر کردها به زبان و گویش ترکی تسلط داشته و در مجامع، به زبان ترکی محاوره می‌نمایند. ساکنین منطقه اعم از: کرد و ترک به زبان فارسی نیز تسلط دارند. از نظر مذهب، ترک‌ها شیعه و پیرو مذهب جعفری بوده و کردها اهل تسنن و پیرو مذهب شافعی هستند (گراوند و عبدالله‌پور، ۱۳۹۵: ۷).

شرایط اقلیمی و طبیعی منطقه و بارندگی فصول، منابع آب فراوانی را در منطقه بوجود آورده است که از جمله می‌توان: رودخانه دَره درمانی، سَعَدل چای، آغ چای بدولی، امامقلی چای، قیزلار چای، قره سو، شرلو چای،

آواجیق چای، اینچه چای، احمد دره سی و قازلی چای را نام برد. دیگر منابع آبی این شهرستان عبارتند از: آبشارها (آبشار شرشر قرنقو، قرمزی داش و عرب دیزج)، تالاب‌ها (تالاب پیر احمد، زاویه، قوروگل، ناور، خان گل و مجنون)، سدها (سد بارون و باباحمد) و انواع چشمه‌ها (گراوند و عبدالله‌پور، ۱۳۹۵: ۵).

از نظر توپوگرافی، کوه‌های شهرستان چالدران، در واقع، ادامه سلسله جبال زاگرس از حد شهرستان ماکو تا حد شهرستان خوی هستند که از جانب شمال به جنوب امتداد دارند و نوار مرزی ایران و ترکیه را تشکیل می‌دهند و از مرتفع‌ترین نقاط این شهرستان هستند. چالدران از چهار جهت، به وسیله کوه‌های مرتفع و تپه‌های متعدد محاط شده است. کوه‌های مهم منطقه عبارتند از: کوه قانلی با ارتفاع ۲۵۰۳ متر، کوه اشنگل با ۳۰۸۵ متر، کوه شیخ سلو با ارتفاع ۲۷۵۲ متر، کوه پنجه سلیم با ارتفاع ۲۶۲۳ متر، و از کوه‌های دیگر که پایکوه ارتفاعات زاگرس محسوب می‌شوند، می‌توان به کوه دوشان تپه، یگماله و شاه بند لو اشاره کرد.

از نظر زمین‌شناسی نیز این شهرستان در ورقه زمین‌شناسی ۱/۱۰۰۰۰۰ چالدران واقع شده است. این محدوده، در واقع، انتهائی ترین بخش زون زمین‌ساختی البرز-آذربایجان در شمال غرب ایران است که ادامه آن وارد خاک ترکیه می‌شود. روند عمومی واحدهای سنگی در این بخش، مشابه ورقه‌های مجاور آن شمال غرب-شمال شرق و جنوب غرب-جنوب شرق است. از نظر موقعیت ساختاری، در این محدوده، می‌توان از واحدهای پرکامبرین تا عهد حاضر را دید. واحدهای پرکامبرین فقط در شمال شرق و جنوب منطقه رخمون دارند. واحد شمال شرقی متشکل از سنگ‌های دگرگونی گنایس، گرانیت گنایس و کمی میگمانیت است، بخش جنوبی منطقه قابل

ناصحیح از این واژه آن را به معنای سیاه ترجمه کرده و در کنار عین، به معنای چشمه به سیاه چشمه تغییر یافته بود.

^۱ قره در زبان ترکی آذربایجان علاوه بر معنای سیاه رنگ به معنای وسیع، بزرگ و بلند نیز می‌باشد که در دوره پهلوی به خاطر درک

موقعیت شکل‌گیری و ویژگی‌های بصری محوطه گاوور قلعه‌سی^۱

محوطه کورا-ارسی گاوور قلعه‌سی در فاصله ۷۰۰ متری جاده آسفالت چالدران-آواجیق و ۴۵۰ متری شمال روستای قهرمان‌کندی، بر روی تپه ای طبیعی به مختصات جغرافیایی $39^{\circ} 15' 29'' N$ و $44^{\circ} 15' 54'' E$ واقع شده است. سطح قاعده تپه، تقریباً بیضی شکل بوده و با مساحت 150×50 متر، در جهت شمال شرقی-جنوب غربی شکل گرفته است. از نظر وضعیت توپوگرافی، اثر مذکور از سوی شمال (با شیب کند) و غرب (با شیب نسبتاً تند) به اراضی کشاورزی، از سوی شرق با شیب تند به جاده خاکی و از طرف جنوب با شیب کند به تپه‌های طبیعی محدود گردیده و ارتفاع بلندترین نقطه آن از سطح زمین‌های اطراف از سوی شمال و غرب ۶ متر و از سوی شرق ۱۵ متر است. راه دسترسی به محوطه از طریق جاده خاکی روستای قهرمان‌کندی-جبارلوکندی است که از دامنه شرقی آن می‌گذرد (نقشه و تصویر ۱). نزدیک‌ترین منابع آب به این محل دو چشمه هستند که یکی در فاصله ۱۵۰ متری جنوب شرقی و دیگری در ۲۰۰ متری شمال غربی آن جاری است و یکی از عوامل اصلی شکل‌گیری این محوطه بوده‌اند.

با توجه به قرار گرفتن تپه بر بلندی که بر دشت میانکوهی دشتک مشرف بوده و همچنین آثار و بقایای دیوارهای سنگی در بخش جنوبی و شرقی، احتمالاً این محل یک قلعه استقراری اقماری و یا محل خاصی برای اقامت موقت بخشی از اعضای جامعه در برخی از فصول گرم در بهار و تابستان بوده است (تصویر ۴) چرا که، سازه‌های موجود، شواهد متقنی از استقرار دایم در آن را به نمایش نمی‌گذارند. پس از بررسی سطحی قطعات فروان سفال،

توجهی از سنگ‌های دگرگونی شیبست سبز دیده می‌شود که آن را منسوب به پرکامبرین می‌دانند. از رسوبات پالئوزوئیک زیرین در این منطقه رخنمونی دیده نمی‌شود. در صورتی که سازندهای باروت، لالون، زایگون، میلا و شیل‌های اردوئین، گدازه‌ها و توف‌های سیلورین، سازندهای دونین و کربونifer رخنمون بسیار خوبی در مناطق مجاور مثل ورقة ماکو دارند. از پالئوزوئیک بالایی فقط سازندهای درود و روته در منطقه رخنمون دارند که به صورت چند برونزد کوچک و پراکنده می‌شود. رخساره‌های مزوزوئیک برونزد خوبی در منطقه دارند، به طوری که واحدهای تریاس تا کرتاسه در اطراف شهر چالدران و مرکز محدوده، به خوبی دیده می‌شوند، که شامل مجموعه ای از شیل خاکستری، سنگ آهک و ماسه سنگ تا پریدوتیت‌های خرد شده، گابرو، دیوریت، ترونجمیت و دیاباز هستند. این مجموعه، به صورت یک مجموعه افیولیتی دیده می‌شود. آهک‌های کرتاسه به صورت مترکم بوده و هیچ گونه لایه بندی نشان نمی‌دهند. این آهک‌ها، بر روی مجموعه افیولیتی و واحدهای قدیمی به صورت گسله جای می‌گیرد. سنگ‌های آذرین منسوب به ژوراسیک-کرتاسه متشکل از توده‌های نفوذی گابرو، دیوریت و ترونجمیت در جنوب منطقه در یک محدوده کوچک دیده می‌شود (حاجی زاده و رضازاده، ۱۳۹۳: ۴۹). نهشته‌های الیگو-میوسن گسترش وسیعی در جنوب شرق و شرق منطقه دارند که ادامه آن تا ورقة ماکو کشیده می‌شود. نهشته‌ها شامل: سنگ آهک، مارن و کمی ماسه سنگ است که هم ارز سازند قم، کنگلومرای قاعده، و واحد مارنی و ماسه سنگ بالایی واحد سازند قم هستند که به طور پیش رونده و دگرشیب بر روی واحدهای قدیمی قرار گرفته‌اند (همان: ۵۰).

^۱ نام اثر در زبان ترکی آذربایجانی برگرفته از دو واژه «گاوور» به معنی کافر و «قلعه‌سی» به معنی قلعه است. در بیشتر مناطق

آذربایجان قلعه و بناهایی که تاریخ احداث آن‌ها به دوران قبل از اسلام بر می‌گردد به گاوور قلعه‌سی (قلعه کافران) معروف هستند.

برای بیان آنچه که در محیط اطرافش وجود داشته استفاده نموده است (قربانی و زنگنه، ۱۳۹۵: ۸۴).

سفال‌های گاوور قلعه سی

از بررسی سطح تپه گاوور قلعه سی تعداد ۱۰۲ قطعه سفال گردآوری شد (تصویر ۶). که از میان آن‌ها تعداد ۲۱ قطعه سفال که شامل تمامی گونه‌ها و اشکال است جهت: طراحی، عکاسی، طبقه بندی و گونه شناسی انتخاب گردید. در این جستار، سفال‌های نمونه برداری شده بر مبنای خصوصیات فنی (رنگ خمیره، نوع شاموت، میزان پخت، نوع پوشش، پرداخت)، تزئینی (نوع نقش) و شکل آن‌ها مورد طبقه بندی و گونه شناسی قرار گرفتند. در مرحله بعد، نتایج حاصل از این گونه شناسی با مطالعات مشابه در رابطه با سفال دوره مفرغ قدیم در مکان‌های باستانی دیگر مقایسه گردید و ارتباط گونه شناسی سفال تپه گاوور قلعه سی با سفال این دوره در دیگر مناطق مورد سنجش قرار گرفت و این مجموعه تاریخ گذاری شد. سفال‌های مجموعه مذکور را می‌توان به دو گروه تقسیم نمود: سفال‌های با خمیره ای در طیفی از رنگ خاکستری تیره و مایل به سیاه، سفال‌های با خمیره ای در طیفی از رنگ نارنجی.

سفال‌های خاکستری تیره

از مجموع ۲۱ نمونه سفال مورد مطالعه، تعداد ۱۸ قطعه یا ۸۶٪ از کل سفال‌ها به این گروه سفالی تعلق دارند. در ساخت اغلب نمونه‌ها، از دست و ماده چسباننده معدنی استفاده شده است. درون بافت اکثر نمونه‌ها، مواد آهنی و ذرات میکا به شکل دانه‌های سفید رنگ دیده می‌شود. همچنین در بافت برخی از سفال‌ها، کانی‌های ریز به رنگ سیاه قابل رویت است. درجه حرارت مورد نیاز برای پخت سفال‌ها کافی بوده و رنگ خمیره اغلب نمونه‌ها، یک دست است. سطح اکثر نمونه‌ها، صیقلی و داغدار بوده و همچنین روی دو سطح داخلی و خارجی آن‌ها،

استخوان، لاشه و قلوه سنگ، سنگ ساب، دست آس، ابزار و تراشه‌های ابسیدین (به رنگ‌های یشمی تیره، ابری، سیاه و قهوه ای با رگه‌های سیاه) و جوش کوره مشاهده و برای مطالعه بیشتر جمع آوری گردید (تصویر ۶).

تحلیل گونه‌شناختی سفال‌های گاوور قلعه سی

ویژگی عمومی سفال‌های سنت کورا - ارس

همچنان که پیشتر بر آن اشاره رفت، در اوایل هزاره سوم ق.م به یکباره تغییری عمیق در داده‌های باستان شناسی شمال غرب و غرب ایران نسبت به دوره پیش؛ یعنی، دوره مس و سنگ جدید اتفاق افتاد که از مهم ترین نشانه‌های آن تغییر در بافت معماری و همچنین نوع سفال بود که به تغییر فرهنگ نسبت به دوره‌های قبل از خود اشاره داشت. از ویژگی‌های فرهنگی این دوره، استفاده غالب از سفال‌های تک رنگ خاکستری مایل به سیاه یا سیاه براق و دست ساز آن‌هاست که اغلب مواد چسباننده خمیره این سفال‌ها مواد معدنی بوده و سطح بدنه آن‌ها را خوب صیقل داده اند. سطح آن‌ها با روش کنده کاری و نقوش هندسی تزئین شده است (Henrickson, 1991). این سفال‌ها، داغدار بوده و فرم آن‌ها بیشتر کاسه‌های مخروطی شکل، فنجان دارای دو دسته بر شانه و کوزه‌های بزرگی است که دسته‌های بر روی شانه قرار دارد (Mason and Cooper, 1999). شکل ظروف دوره شکل گیری این فرهنگ کاسه و سبوه‌های گردن دراز است. لبه این سفال‌ها، ساده و برگشته و کف‌ها به دو فرم تخت و گرد است (قربانی و زنگنه، ۱۳۹۵: ۷۸). در این دوره سفالگر در نقش اندازی ظروف، بیشتر از نقوش هندسی استفاده کرده و از به کار بردن نقوش دیگر اجتناب کرده که به نظر تنوعی که در این نقوش دیده می‌شود، دست هنرمند را برای طراحی نقش‌های مورد نظر خود روی سطح سفال باز گذاشته و سفالگر از هر یک از این نقوش

گاهنگاری مقایسه‌ای

مهم‌ترین معیار مورد استناد جهت انجام گاه‌نگاری تپه گاورور قلعه‌سی، شیوه‌تزیین و شکل سفالینه‌ها است. مطالعه شکل سفال‌ها و تزیینات روی آن‌ها حاکی از این است که تپه گاورور قلعه‌سی در دوره مفرغ قدیم و در نیمه اول هزاره سوم ق. م. شکل گرفته است. سفال‌های این محوطه، بیشترین تشابهات را با یافته‌های دوره مفرغ قدیم تپه یانیک، گوی تپه، تپه باروج مرند، محوطه دوزداغی خوی، محوطه کهنه شهر چالدران، تپه آغشلو خوی دارند.

نتیجه‌گیری

شهرستان چالدران با دارا بودن آب و هوای کوهستانی با زمستان‌های پر برف و تابستان‌های معتدل و خنک و شرایط ایجاد مراتع مرغوب گسترده، دشت‌های مستعد جهت کشاورزی و دامپروری (برای سکونت بیلاق دامداران کوچ‌نشین و کشاورزان فصلی) می‌توانسته شرایط مناسبی برای استقرارهای دائم و موقت (کوچ‌نشینی) در دوره‌های مختلف را به وجود آورد. موقعیت استراتژیکی این شهرستان به عنوان یکی از راه‌های ارتباطی ما بین منطقه قفقاز جنوبی، شرق آناتولی و حوضه دریاچه ارومیه، بیانگر اهمیت نقش منطقه مذکور در انتقال فرهنگ‌ها در میان حوضه‌های فرهنگی گوناگون در دوران گذشته است. بررسی و مطالعه سفالینه‌های تپه گاورور قلعه‌سی در منطقه چالدران نشان می‌دهد که این محوطه در اوائل هزاره سوم ق. م. شکل گرفته و هم‌زمان با دوره II فرهنگ کورا - ارس از یک سو با محوطه‌های شمال رود ارس (منطقه قفقاز جنوبی) و از سوی دیگر با محوطه‌های جنوب رود ارس در ارتباط بوده است. نزدیکی این منطقه با شرق آناتولی نیز بر روی تعامل و فرهنگ‌های کورا - ارس این منطقه و این محوطه نیز تأثیر بسزایی داشته است چرا که، از لحاظ فرم و تزیینات سفال‌ها شباهت بسیار نزدیکی با محوطه‌های شرق آناتولی را نشان می‌دهد. قرار گرفتن در

پوشش‌های گلی غلیظ و رقیق به رنگ قهوه‌ای روشن، نخودی و قرمز به کار رفته است. بیشتر این ظروف، دارای لبه به خارج برگشته هستند. سفال‌های خاکستری تیره و مایل به سیاه را می‌توان به دو دست‌مجموعی و منقوش تقسیم‌بندی کرد؛ سفال‌های منقوش اغلب با نقوش هندسی به صورت کنده تزیین شده‌اند، زمینه نقوش به طور کامل برداشته شده و حالت نقش برجسته نشان می‌دهد (شکل ۱: ۱، ۲ و ۴). این نقوش که نزدیک لبه و بدنه ظرف ایجاد شده‌اند، شامل: خطوط مواج، عمودی و افقی، نقوش مارپیچی و چاله‌های فرورفته یا همان چاله‌های نوک انگشتی هستند. اغلب این ظروف صیقلی شده‌اند و لبه‌های آن‌ها به خارج برگشته و در برخی موارد، دارای بدنه زاویه دار هستند (شکل ۱: ۱-۶؛ شکل ۲: ۷-۱۰ و ۱۲). دسته‌ای از ظروف نیز با یک شیء نوک تیز بدون نقش برجسته تزیین و به صورت ساده داغدار شده‌اند (شکل ۱: ۴؛ شکل ۳: ۱۸ و ۱۹).

سفال‌های نارنجی

تعداد ۳ قطعه یا ۱۴٪ از کل سفال‌های بررسی‌شده به این گروه سفالی تعلق دارند. این نمونه سفال‌ها، دارای آمیزه یا شاموت معدنی بوده و با دست ساخته شده‌اند. سفال‌ها دارای پخت کافی و اغلب ساده هستند. درون بافت اغلب نمونه‌ها مانند سفال‌های خاکستری، مواد آهنی به شکل ذرات سفید رنگ و نیز ذرات میکا و کانی‌های ریز و درشتی به رنگ سیاه قابل رویت است. اغلب نمونه‌ها، دارای سطحی صاف و هموار و سطح برخی نیز صیقل داده شده است. سطوح خارجی و داخلی این سفال‌ها با لعاب گلی غلیظ در طیفی از رنگ‌های نخودی و نخودی مایل به قهوه‌ای پوشش داده شده است (شکل ۳: ۱۴، ۲۰ و ۲۱).

از شمال غرب ایران و چرایی حضور این محوطه‌ها یاری کند.

وسعت زمین‌های حاصلخیز و قابل کشت، میزان بارش، ارتفاع مناسب، راه دسترسی، منابع سوخت، منابع آب دائمی فراوان، وجود مراتع و پوشش گیاهی مناسب و قابل دسترس در اطراف محوطه، از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری آن در این منطقه بوده است. این اثر باستانی مهم‌ترین پتانسیل و شرایط بهره‌برداری اقتصادی مبتنی بر کشاورزی، دامپروری و تجارت و مبادلات فرهنگی (سنگ افسیدین به عنوان کالای وارداتی) با مناطق هم‌جوار را نیز به همراه داشته است.

منابع

خطیب شهیدی، حمید (۱۳۸۹). *تمدن اورارتو، بخش دوم: باستان‌شناسی اورارتو پس از سال ۱۹۶۰*، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری پژوهشکده باستان‌شناسی، ۳۲۱-۳۸۷.

چایچی امیرخیز، احمد (۱۳۹۰). *تحلیل تکوین فرهنگ‌های مفرغ قدیم در شمال غرب ایران، مطالعات باستان‌شناسی*، ۳(۱)، ۶۶-۸۸.

حاجی زاده، فوزیه، رضازاده، محمد امین (۱۳۹۳). *دیره المعارف روستاهای آذربایجان غربی (چالدران)*، تهران: وارستگان نوایغ سرآمد.

رضالو، رضا، زبان بند، نسرين (۱۳۹۴). *فرهنگ یانیق یا کورا-ارس؛ تأکیدی بر عنوان کورا-ارس بر اساس مطالعات آماری، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۵(۸)، ۷-۲۰.

سجادی، سیدمنصور، علی سامانی، نوروز (۱۳۷۸). گزارش یک فصل کاوش در تپه نورآباد لرستان، *باستان‌شناسی و هنر ایران* (۳۲) مقاله در بزرگداشت دکتر نگهبان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۰-۸.

مسیر تجارت مواد خام و مخصوصاً افسیدین مطمئناً یکی از مهم‌ترین کارکردها و علل شکل‌گیری محوطه‌هایی مانند تپه گاوور قلعه سی در این منطقه است چرا که، این محوطه در مسیر اصلی تجارت معادن معروفی همچون تندورک، میدان داغ، سوپحان داغ و غیره بوده است و مسلماً محوطه‌ها گاوور قلعه سی نیز نقش عمده‌ای در به‌کارگیری از این منابع و احتمالاً انتقال آن‌ها به محوطه‌های شرقی‌تر شمال دریاچه ارومیه در منطقه خوی و جلفا و مغان داشته‌اند.

آغاز عصر مفرغ قدیم در قفقاز، ماورای قفقاز، نیمه شمالی حوضه دریاچه ارومیه و شرق آناتولی با فرهنگ کورا - ارس شناخته می‌شود. تمامی سفال‌های تپه گاوور قلعه سی متعلق به این فرهنگ است. از ویژگی‌های شاخص سفال این محوطه، این است که این سفالینه‌ها به رنگ خاکستری، خاکستری تیره و درصد اندکی نارنجی، دست‌ساز با شاموت کانی و دارای سطحی داغدار و صیقلی‌اند. تزئین در این سفال‌ها اغلب به صورت حکاکی با نقش مایه‌های هندسی (خطوط موج، عمودی و افقی، نقوش ماریچی و چاله‌های فرورفته یا همان چاله‌های نوک انگشتی) است. سفال‌های تپه گاوور قلعه سی بیشترین تشابهات با محوطه کهنه شهر چالدران (شمال غرب دریاچه ارومیه)، تپه باروج مرند (شمال شرق دریاچه ارومیه) و یانیک تپه (شرق دریاچه ارومیه) دارد. این تشابهات، هم در شکل ظروف و هم در تزئینات مشهود است.

وجود ویژگی‌های یافته‌های سفالین و نیز تک دوره‌ای بودن تپه گاوور قلعه سی، گویای آثار مرحله II فرهنگ کورا-ارس است. بنابراین، مطالعه این محل، به عنوان یکی از محوطه‌های مهم مرحله II فرهنگ کورا - ارس اهمیت بسیاری دارد و می‌تواند ما را در شناخت از محوطه‌های فاز II فرهنگ کورا - ارس و نیز چگونگی شکل‌گیری محوطه‌های قلعه مانند و دارای حصار دفاعی در این منطقه

تپه گاوور قلعه‌سی، استقرارگاهی از فرهنگ کورا-ارس در...

گراوند، افراسیاب، عبدالله پور، محرم (۱۳۹۵). قره کلیسا پردظ نمایش نمادها و سمبل‌ها، مجموعه مقالات چهارمین کنگره معماری و شهرسازی ایران (استان آذربایجان غربی)، زیر چاپ.

گراوند، افراسیاب، ملک پور، فاطمه (۱۳۹۵). محوطه دوزداغی در دوران آغاز شهرنشینی و شهرنشینی، مجموعه مقالات چهارمین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (آذربایجان غربی)، زیر چاپ.

مترجم، عباس، نیکنامی، کمال‌الدین (۱۳۹۰). عصر مفرغ در شرق زاگرس مرکزی-ایران، مطالعات باستان‌شناسی، ۳(۲)، ۳۴ تا ۵۴.

ملک پور، فاطمه (۱۳۸۹). مطالعه و تحلیل الگوهای استقراری مس سنگی تا پایان مفرغ قدیم شهرستان‌های خوی و سلماس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر.

ملک پور، فاطمه، گراوند، افراسیاب (۱۳۹۵). گزارش گمانه‌زنی تعیین عرصه و حریم محوطه دوزداغی خوی، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).

Abay, E. (2005). The Expansion of Eraly Transcaucasian Culture: Cultural Interaction or Migration?, *Altoriental Forsch*, 32(1), 115-131.

Abedi, A. (2016). New Evidence from Neolithic to Achaemenid Periods in North-Western Iran: Excavations at Kul Tepe (Hadishahr), Second Preliminary Report (2013). *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 6(1), 53-64.

Abedi, A., Khatib Shahidi, H., Chataigner, C., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J., & Ebrahimi G. (2014). Excavation at Kul Tepe of (Hadishahr) North-Western Iran 2010: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 33-165.

Alibaigi S., & Khosravi S., (2009). Kura – Arax pottery in Qazvin plain. *Antiquity*, 320.

Alizadeh, K. (2016). *Social Inequality at Köhne Shahar, an Early Bronze Age Settlement in*

طلایی، حسن (۱۳۷۴). باستان‌شناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

عابدی، اکبر (۱۳۹۳). فرایند گذار از دوره مس و سنگ جدید به مفرغ قدیم و بسط و توسعه فرهنگ کورا-ارس در شمال غرب ایران، رساله دکتری، تهران: دانشگاه تهران (منتشر نشده).

عابدی، اکبر (۱۳۹۵). گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه کول تپه‌های شهر، شمال غرب ایران، مطالعات باستان‌شناسی، ۱(۱)، ۹۱-۱۱۱.

عبدالله پور، محرم، گراوند، افراسیاب (۱۳۹۵). سیمای تاریخی، فرهنگی و گردشگری چالدران، چاپخانه دیجیتال پایون، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی.

علیزاده، کریم (۱۳۸۹). فرهنگ کورا-ارس ماورا قفقاز قدیم یا فرهنگ یانیق، مجله باستان‌شناسی ایران، ۱(۱)، ۸۵-۶۹.

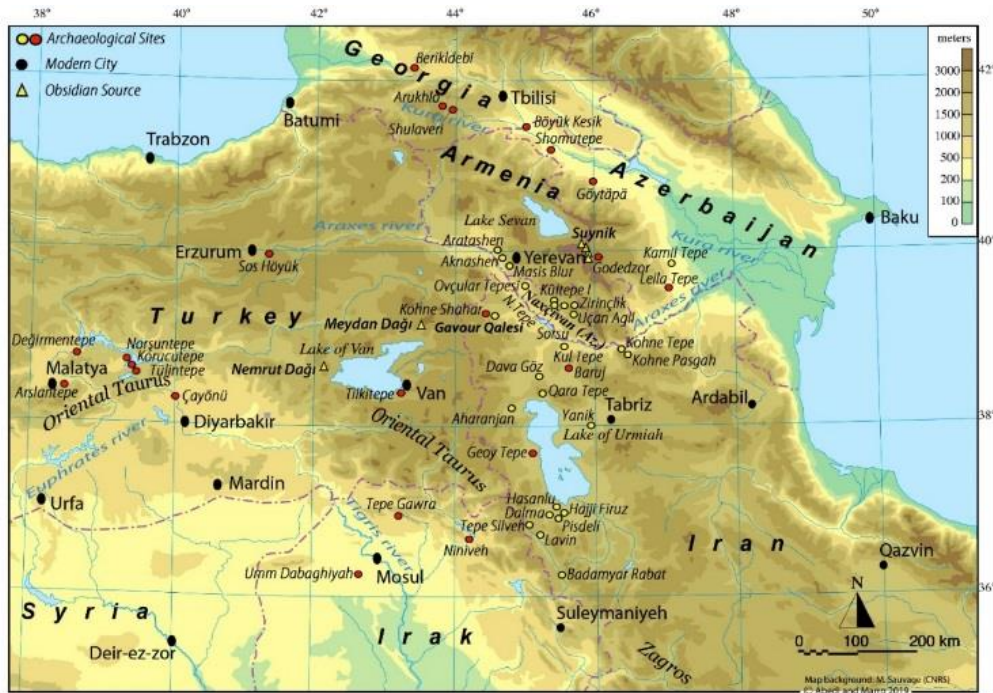
علیزاده، کریم، آذرنوش، مسعود (۱۳۸۱). بررسی روشمند تپه باروج: روش نمونه برداری و نتایج مطالعات آماری، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۳۳، ۳-۱۶.

فاضلی نشلی، حسن، آجورلو، بهرام (۱۳۸۳). درآمدی بر بسط فرهنگ کورا-ارس در اواخر هزاره چهارم قبل از میلاد در دشت قزوین، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران؛ حوزه شمال غرب، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۸۱-۱۹۲.

قربانی، حمیدرضا، زنگنه، لیلیا (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل ویژگی‌های بصری و سبک تصویری نقوش سفال‌های فرهنگ کورا-ارس (بر اساس محوطه یانیک تپه)، جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام، ۱(۱)، ۷۵-

- Kleiss, W. (1979). *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Kleiss, W. (1988). *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Kleiss, W., & Kroll, S. (1979). Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Plätze des 3. Jahrtausends. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran, 12*, 27-47.
- Kroll, S. (2003). Prehistoric Settlement Patterns in the Maku and Khoy: Regions of Iranian Western Azarbaijan, in M. Azarnoush (ed.), *proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region*, pp. 45-56.
- Kosay, H.Z. & Turfan, K. (1959). Erzurum Karaskazisi Rapora. *Belleten, 3*(91), 349-413.
- Kuftin, B.A. (1941). *Archaeological Excavation at Triale*, Vol. 1. Tbilisi.
- Mason, R.B. & Cooper, L. (1999). Gory tepe trography and Early Caucasian at Godin tepe. *Iran, 37*, 25-37.
- Maziar, S. (2010). Excavations at Kohne Pasgah Tepesi the Araxes Valley Northwest Iran: First Preliminary report, *Ancient Near East Studies 47*, 165-193.
- Mohammadifar, Y., Motarjem, A., & Torabzadeh Khorasani, H. (2009). Tepe Pissa: New investigations at a Kura-Araxes site in central western Iran. *Antiquity 83*(320).
<http://antiquity.ac.uk/projgall/mohammadifar1/>.
- Palumbi, G. (2008). *The Red and Black Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC.*, Roma: Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Sapienza Università di Roma.
- Seyidov, A.G. (2000). *Nakhichevanin Lik Tuny Dovre Abideleri vc Onlaran Doverleshdirilmesi*, Baku, Bilik.
- Young T.C. J . (2004). *Kangavar Survey—Periods VI – IV IN A View from the Highlands: Archaeological studies in honor of Charles Burney*, Netherlands, 645 – 660.
- Iranian Azerbaijan*, Department of Anthropology, Harvard University.
- Alizadeh, K., Eghbal, H., Samei, S., (2015). Approaches to social complexity in Kura-Araxes culture: A view from Konee Shahar(Ravaz) in Chaldran, Iranian Azerbaijan. *Paleorient, 41*(1), 37-54.
- Amiran, R. (1965). Yanik Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware. *Anatolian Studies, 15*, 165-167.
- Badalyan, R. (2014). New data on the periodization and chronology of the KuraAraxes culture in Armenia. *Paléorient, 40*(2), 71-92.
- Baiburtyan, E.A. (1938). Kultovy Ochang Iz Raskopok Shengavits Kogo Poseleniya 1936-1937 (Cultural Hearths from the Excavation of the Shengavit Settement in 1936- 13937). *Vestnik Dreneilstorii, 4*, 255-259.
- Batiuk S. D. and M. S. Rothman, 2007, Early Transcaucasian Cultures and their Neighbors: Unraveling Migration, Trade and Assimilation, Expedition 49, Number 1, pp. 7-.
- Burney, C.A. (1961). Excavation at Yanik tape North – west Iran. *Iraq, 23*(2), 138- 153.
- Burney, C.A., (1961). Excavation at Yanik tape, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report. *Iraq, 24*, 134- 152.
- Burney, C.A., (1973). Excavation at Haftavan tepe, 1971: Third preliminary Report. *Iraq, 11*, 153-172.
- Burney, C.A. (1977). *From Village to Empire*. Phaidon.
- Burney, C.A., & Lang, D. (1971). *The peoples of the Hills*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Brown, B.T. (1951). *Excavation in Azerbaijan, 1948*, London.
- Henrickson. R.C. (1991). The Bronze Age in Northwest, Western and Southwestern Persia, in E. Yarshater, (ed.), *Encyclopedia Iranica*, Vol. V, New York, 288-294.
- Ismailov, G.S. (1986). Uzun Tepe, in J.B. Guliev (ed.), *Azerbaijan Sovet, Ensiklopediyinsi*, Vol, IX, Baku, 427.

ضمایم

نقشه ۱: موقعیت تپه گاور قلعه سی در شمال غرب ایران و محوطه‌های شاخص عصر مفرغ قدیم قفقاز جنوبی و شرق آناتولی (Abedi and Marro, 2019)

تصویر ۱: موقعیت تپه گاور قلعه سی بر روی عکس هوایی

تصویر ۲: دورنمایی از تپه گاور قلعه سی، دید از جنوب

تصویر ۳: دورنمایی از تپه گاور قلعه سی، دید از شمال شرق

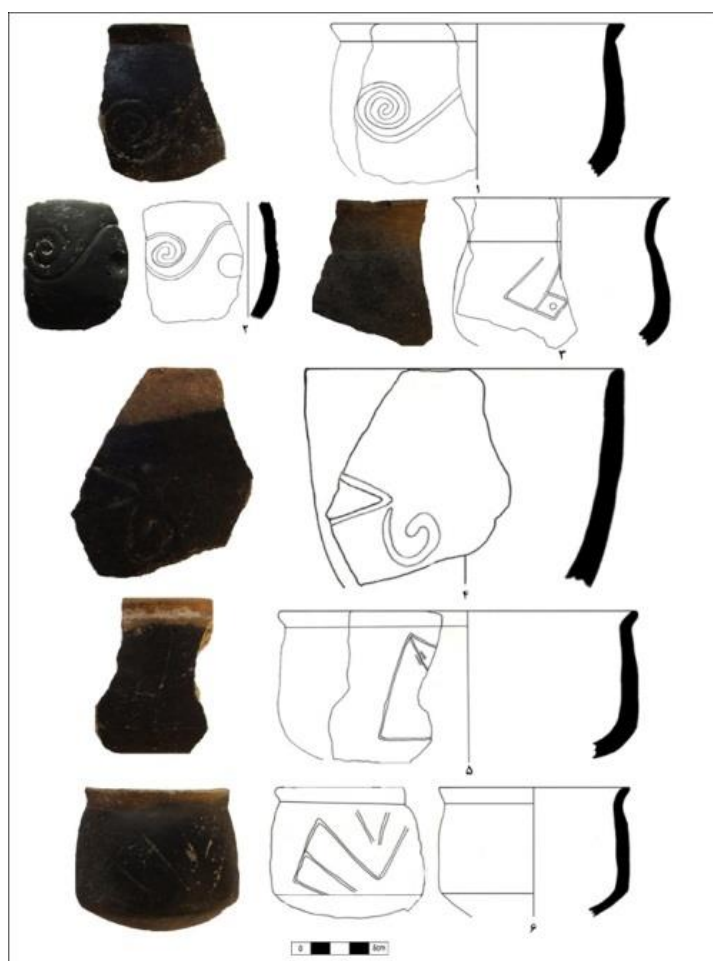
تصویر ۴: بقایای دیوار در بخش جنوبی تپه گاوور قلعه سی

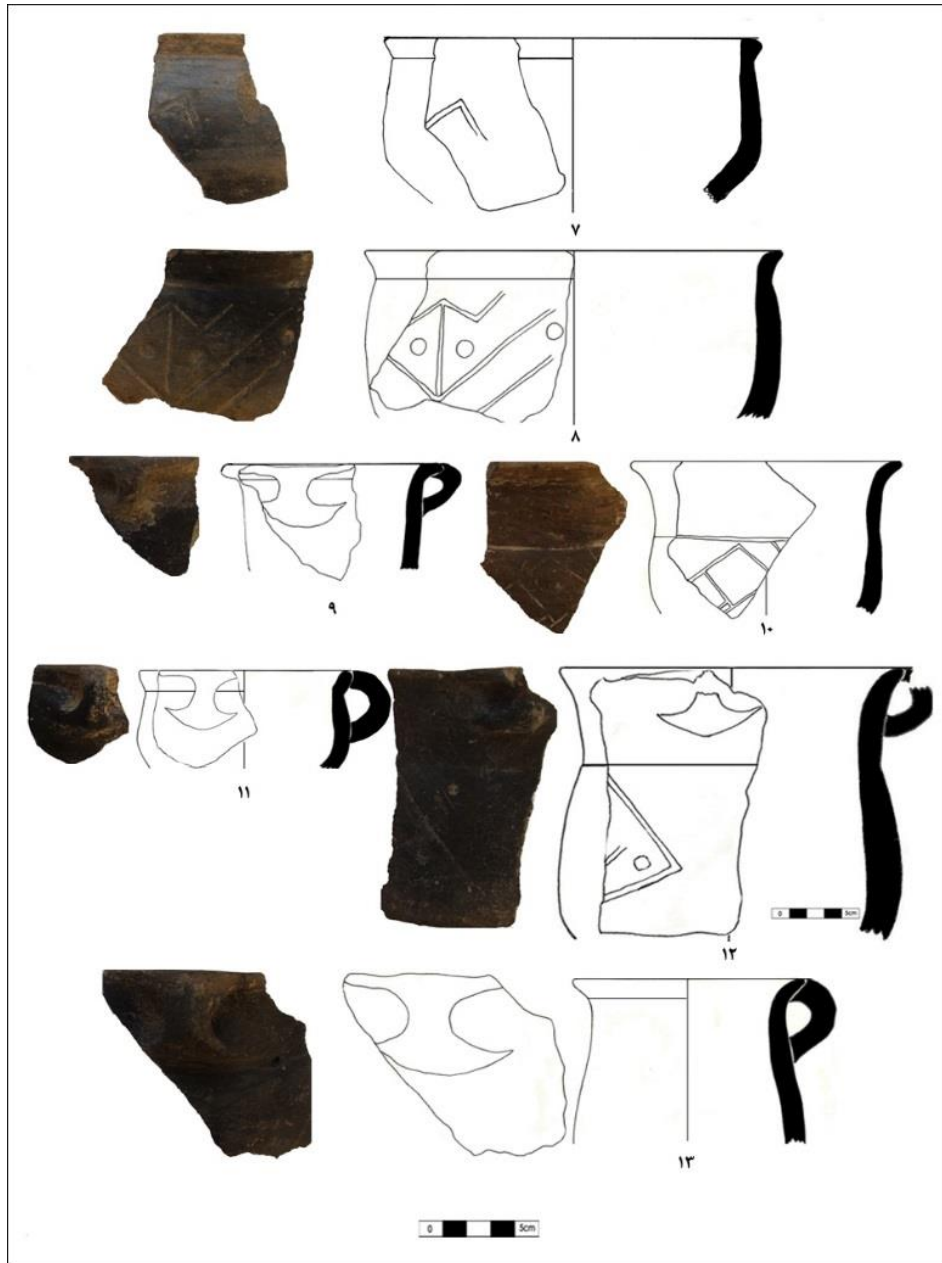
تصویر ۵: چاله حفاری غیر مجاز و نمایان شدن لایه‌ها و نهشته‌های باستان‌شناختی

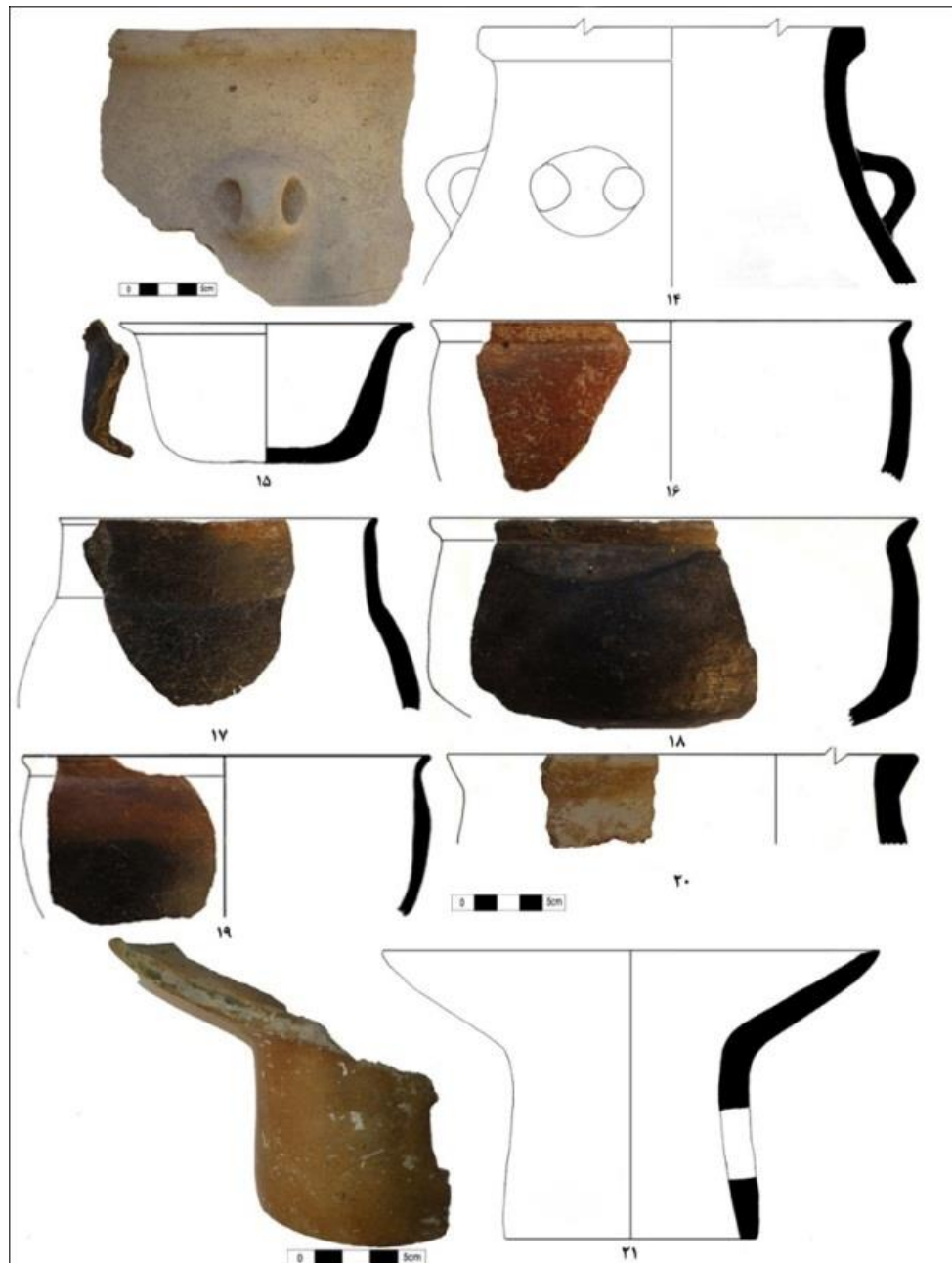
تصویر ۶: مواد فرهنگی سطح تپه گاور قلعه سی

شکل ۱: کوزه‌های سیاه و خاکستری رنگ قلعه گاور با نقوش کنده هندسی و پیچک‌های شاخص فرهنگ سفالی کورا-ارس

شکل ۲: کوزه‌های سیاه و خاکستری رنگ قلعه گاوور با نقوش کنده هندسی فرهنگ سفالی کورا-ارس

شکل ۳: نمونه‌های خمیره‌ها، کاسه‌های سفالین و نمونه‌ای از بشقاب‌های پایه‌دار محوطه گاور قلعه‌سی متعلق به دوره کورا-ارس

جدول ۱: مشخصات فنی سفال‌های طراحی شده تپه گاوور قلعه سی

شماره طرح	توصیف: (فرم، رنگ خمیره، پوشش درونی، پوشش بیرونی، شاموت، ساخت، پخت، تزئین)	دوره	محوطه مقایسه	منبع مقایسه
۱	لبه، خاکستری تیره، خاکستری روشن، خاکستری تیره، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی با نقوش کنده (حلزونی شکل)	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران؛ نورشون تپه	Batiuk and Rothman 2007: J; Palumbi 2008: Figure 5.27 and Figure 6.49 n.5; Kleiss and Kroll 1979: Abb.5 n.8
۲	بدنه، خاکستری تیره، نارنجی خاکستری تیره، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی با نقوش کنده (حلزونی و دایره ای شکل)	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران؛ الار؛ نورشون تپه	Batiuk and Rothman 2007: J; Palumbi 2008: Figure 5.27 and Figure 6.49 n.5; Kleiss and Kroll 1979: Abb.5 n.8
۳	لبه، خاکستری تیره، خاکستری روشن، خاکستری و خاکستری روشن، کانی، دست ساز، کافی، منقوش نقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.7, Abb.5 n.1-6, Abb. 6 n.4
۴	لبه، خاکستری تیره، قهوه ای روشن، خاکستری تیره و نخودی روشن، کانی دست ساز، کافی، صیقلی داغدار با نقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.7, Abb.5 n.1-6, Abb. 6 n.4
۵	لبه، خاکستری، نخودی، خاکستری و نخودی روشن، کانی، دست ساز، منقوش با نقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.7, Abb.5 n.1-6, Abb. 6 n.4
۶	لبه، خاکستری، قهوه‌ای، خاکستری، کانی، دست ساز، کافی، منقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.7, Abb.5 n.1-6, Abb. 6 n.4
۷	لبه، خاکستری، نخودی تیره، خاکستری، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی با نقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.7, Abb.5 n.1-6, Abb. 6 n.4
۸	لبه، خاکستری، نخودی تیره، خاکستری، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی با نقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Alizadeh, et al., 2015: 46, fig 17: 3
۹	لبه و دسته، خاکستری تیره، خاکستری روشن، خاکستری تیره، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی داغدار	مفرغ قدیم	محوطه دوزداغی خوی	ملک پور و گراوند، ۱۳۹۵: ۵۸، شکل ۱۲: ۱۷
۱۰	لبه، خاکستری، قهوه ای روشن، قهوه ای، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی با نقوش کنده هندسی	مفرغ قدیم	کهنه شهر چالدران	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.7, Abb.5 n.1-6, Abb. 6 n.4
۱۱	لبه و دسته، خاکستری، خاکستری روشن، خاکستری تیره، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی	مفرغ قدیم	محوطه دوزداغی تپه باروج مرند	ملک پور و گراوند، ۱۳۹۵: ۵۸، شکل ۱۲: ۱۸ علیزاده و آذرنوش، ۱۳۸۲: ۱۵، شکل ۵: ۱ Seydov, 2000, P. 55, No: 12

	کول تپه II آذربایجان			
۱۲	محوطه دوزداغی خوی	مفرغ قدیم	لبه و دسته، خاکستری، قهوه ای مایل به قرمز، خاکستری تیره‌کانی، دست ساز، کافی، نقوش کنده هندسی	ملک پور و گراوند، ۱۳۹۵: ۵۹، شکل ۱۳: ۲۲
۱۳	تپه باروج مرند کهنه شهر چالدران گوی تپه یانیک تپه محوطه دوزداغی	مفرغ قدیم	لبه و دسته، خاکستری تیره، خاکستری روشن، خاکستری تیره، کانی، دست ساز، ناکافی	علیزاده و آذرنوش، ۱۴: ۱۳۸۲، شکل ۳: ۶ Alizadeh, et al., 2015: 46, fig 17: 2 Burton-Brown. 1951: 46, No, 953 Burney, 1961, P 1. LXXIII, No: ملک پور و گراوند، ۱۳۹۵: ۵۷، شکل ۱۱: ۱۳
۱۴	تپه باروج مرند گوی تپه وزون تپه آذربایجان	مفرغ قدیم	لبه و دسته، نارنجی، نخودی، نخودی، کانی، دست ساز، کافی	علیزاده و آذرنوش، ۱۴: ۱۳۸۲، شکل ۳: ۱۲ Burton-Brown. 1951: 37, No, 106 Ismailov, 1986, Vol, IX, P, 427, No: 8-9
۱۵	تپه آغشلو خوی	مفرغ قدیم	لبه و کف، خاکستری، قرمزروشن، قرمز، کانی دست ساز، کافی، صیقلی	ملک پور، ۱۳۸۹: ۵۶، شکل ۴-۳: ۳
۱۶	کهنه شهر	مفرغ قدیم	لبه، خاکستری، خاکستری روشن، خاکستری تیره، کانی، دست ساز، کافی	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.3
۱۷	محوطه کوشیش	مفرغ قدیم	لبه، نارنجی، نخودی، نخودی، کانی، دست ساز، کافی	ملک پور، ۱۳۸۹: ۸۵، شکل ۴-۹: ۲
۱۸	تپه باروج مرند کهنه شهر چالدران گوی تپه	مفرغ قدیم	لبه، خاکستری تیره، خاکستری روشن، خاکستری و قهوه ای روشن، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی	علیزاده و آذرنوش، ۱۵: ۱۳۸۲، شکل ۵: ۲ Alizadeh, et al., 2015: 45, fig 15: 4 Burton-Brown. 1951: 41, No, 143
۱۹	کهنه شهر چالدران	مفرغ قدیم	لبه، خاکستری تیره، قهوه ای روشن، خاکستری تیره و قهوه ای روشن، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی داغدار	Kleiss and Kroll 1979: Abb.3 n.3
۲۰	تپه باروج مرند کول تپه II آذربایجان	مفرغ قدیم	لبه، خاکستری تیره، خاکستری روشن، خاکستری تیره، کانی، دست ساز، کافی، صیقلی داغدار	علیزاده و آذرنوش، ۱۴: ۱۳۸۲، شکل ۳: ۱۲ Seyidov, 2000, P. 44, No: 4
۲۱	یانیک تپه؛ ارسلان تپه ماخرا بلور	مفرغ قدیم	ظرف پایه دار، نارنجی، نخودی مایل به قهوه ای، نخودی مایل به قهوه ای، مواد معدنی، دست ساز، ناکافی، صیقلی	Burney, 1961, P, 150, No: 6; Palumbi 2008: Fig. 3.15 n.15-17 and Figure 3.19 n.1-7; Badalyan 2014: Fig.5 n.29